

ДАМИНОВ Бахромжон,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Араб тили ва адабиёти ал-Азхар
кафедраси катта ўқитувчиси

ЧЕТ ТИЛИНИ ЎРГАНИШДА НУТҚНИ ТИНГЛАБ ТУШУНИШДАГИ МУАММОЛАР

ПРОБЛЕМЫ ПОНИМАНИЯ РЕЧИ НА СЛУХ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

PROBLEMS IN UNDERSTANDING SPEECH BY LISTENING TO LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Аннотация. Нутқ фаолияти турларининг ҳар бирининг ўзига хос қийинчиликлари мавжуд. Тинглаб тушунишда содир бўладиган қийинчиликлар ҳам бир қанча. Уларни билиш чет тилини ўргатишда ҳал қилувчи зарурий шартлардандир. Идрок этиши, жумладан, нутқни идрок этиб тушуниш муаммолари жаҳон руҳшунослигида анча муфассал ишлаб чиқилган. Мазкур мақолада шу муаммоларни ечиш йўллари кўрсатилган.

Калим сўзлар: нутқ, тинглаб тушуниш, қийинчиликлар, аудиоматн, диалог, монолог, лексика, грамматика.

Аннотация. Каждому из видов речевой деятельности присущи свои трудности. Трудности, возникающие при понимании на слух, единичны. знание их – одно из важнейших условий обучения иностранному языку. Проблемы восприятия, в том числе восприятия и понимания речи, достаточно подробно развиты в мировой психике. В данной статье описаны пути решения этих проблем.

Ключевые слова: речь, понимание на слух, трудности, аудиотекст, диалог, монолог, лексика, грамматика.

Annotation. There are difficulties inherent in each of the types of speech activity. The difficulties that occur in listening and understanding are a bit. Knowledge of them is one of the decisive conditions in teaching a foreign language. The problems of perception, including understanding speech as perception, have been developed more comprehensively in World Spirituality. This article shows the ways to solve these problems.

Keywords: speech, listening, difficulties, audio text, dialogue, monologue, vocabulary, grammar.

КИРИШ

Ҳар бир нутқ фаолияти турининг ўзига хос қийинчиликлари мавжуд. Тинглаб тушунишда содир бўладиган қийинчиликлар ҳам бир талай. Уларни билиш чет тилини ўргатишда ҳал қилувчи шартлардандир. Идрок этиш, жумладан, нутқни идрок этиб тушуниш муаммолари жаҳон руҳшунослигида анча муфассал ишлаб чиқилган. Чет тилини ўқитиш методикаси фани мавжуд назарий мулоҳазалардан самарали тарзда фойдаланади. Мактаб шароитида ўқувчиларнинг тинглаб тушуниши соҳасидаги қийинчиликлар қуйидагилардан иборат:

1. Тилга оид шаклий қийинчиликлар. Маъноси ҳар хил, товуш шакли эса ўхшаш сўзларни (омофонларни) ёки феълининг мажҳул даражасини тинглаш ва тушуниш мураккаблик касб этади. Омофон ва мажҳул феъл бир қарашда кулоққа танишга ўхшайди, бироқ аудиоматннинг мазмунини пайқашда бироз қийинчилик туғдиради.

2. Мазмунга доир қийинчиликлар. Олинаётган ахборот қамровидаги нима, қерда, ким билан, қачон бўлиши каби далилларни идрок этиш бобида ёки улар орасидаги боғланишни илғаб олиш, шунингдек, умумий ғояга тааллуқли масалаларда қийинчиликлар мавжуддир.

3. Нутқий идрок қилишдаги қийинчиликлар. Уларнинг қаторида нутқ тезлиги, оҳанги ва ёзилган аудиоматннинг мураккаблигини эслашимиз кифоя. Шу билан бирга аудиоматнни бир марта эшитиш, нотаниш одамни тинглаш, овоздаги ўзига хослик кабилар ҳам тушунишда қийинчилик туғдириши табиий.

4. Нутқ шаклига оид қийинчиликлар. Диалог тарзидаги нутқда жавоб қайтариш, монологни тинглашда эса узун жумлаларни эшитиш ва хотирасида сақлаш ўқувчи учун муайян муаммолар келтириб чиқаради.

5. Тилшунослик нуктаи назаридан содир бўладиган қийинчиликлар. Улар лисоний — лексик, грамматик ва фонетик қийинчиликлар деб аталади. Лексикада жуфт тушунчалар (масалан, дунё томонларини ифодаловчи сўзлар), кўп маънолилиқ (полисемия), турғун бирикмалардаги сўз маъноси, ёрдамчи сўзлар, грамматик жиҳатдан она тилида йўқ ҳодисалар ёки фонетик тарафдан сўзнинг ёзувда ва талаффузда кескин тафовути, урғу ва оҳангнинг

ўхшамаслиги тегишли қийинчиликларга сабаб бўлади.

6. Аудиоматн тузилишига оид қийинчиликлар. Хусусан, аудиоматннинг тузилиши (композицион-мазмуний структураси) ҳам қийинчиликларга олиб келиши аниқланган. Чунки баён этилаётган ахборотни илғаб олишга унинг бевосита дахли бор. Гапнинг ёки абзацининг бир-бирига мантиқан «ёпишиши», контекстнинг юзаки ёки чуқурлиги, нотаниш лексик бирликлар иштироки ва қатор ўхшаш композицион-мазмуний ҳолатлар аудиоматннинг тушунилиш даражасини белгиловчи омиллардир.

Ўқувчи тинглаб тушунишида дуч келадиган қийинчиликларни эътироф этишдан мақсад уларнинг олдини олиш чораларини кўришдир. Қийинчиликлар меҳнат ва вақт талаб қилади, махсус машқларни бажариш заруриятини туғдиради.

Қийинчиликларни ўз вақтида бартараф қилиш (нейтраллаш) йўли билан таълим жараёнини жадаллаштириш ва ўқитишнинг энг мақбул (оптимал) методикасини ишлаб чиқишга муваффақ бўлинади.

Тил ўрганишда ёки умуман ҳаётда воқе бўладиган қийинчиликлар сабаб ва оқибатнинг бир-бири билан боғлиқлиги бўйича аниқланади. Қийинчиликни олдиндан аниқлаш, унинг сабабларини билиш мумкин. Қийинчиликнинг юзага чиқиши хатолар тури ва кўзланган натижага эришиш даражаси билан белгиланади. Ўқувчиларнинг ўзгалар нутқини идрок этиб, унинг мазмунини фаҳмлай олишларидаги муаммоларни бартараф этиш йўлида тинглаб тушунишнинг психофизиологик механизмларини тўғри шакллантириш катта аҳамият касб этади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Нутқ фаолиятининг асосий турларидан саналмиш тинглаб тушуниш ҳам билишга интилишдир. Ҳар қандай билиш жараёнининг эса ҳиссий ва мантикий томонлари мавжуд. Тинглаб тушунишда мазкур сифатлар узвий боғлиқ ҳолда амал қилади. Тинглаб тушунишнинг механизмлари мазмуни фанда старлича ўрганилган [14:185-186].

Биринчи механизмни руҳшунослар нутқни идрок этиш, деб номлаганлар. Бунда муайян сезгилар қўзғалиши назарда тутилади. Бегона

тилни билмаган киши уни нафақат тушунмайди, балки бу тилдаги нутқни эшитиш қобилияти ҳам унда йўқ бўлади.

Ушбу механизм эшитиш хотираси механизми билан чамбарчас боғлиқ. Идрок қилиш чоғида нутқий парчани ёдда сақлаш аудиоматнни тушуна олиш имконини яратади.

Ичда гапириш механизми фаолиятига кўра аудиоматнни идрок этиш пайтида нутқ-ҳаракат анализатори ишлайди. Тушуниш даражаси тингланаётган нутқни ички нутқда такрорлашга бевосита боғлиқ. Одам эшитаётганини ичида таклид йўли билан қайтариб туради. Аудиоматннинг нотаниш ёки қийинроқ жойлари ичда айтиб турилади, тил материали пухта ўзлаштирилган бўлса, ичда такрорлаш хажми камроқ бўлади. Бинобарин, гапириш ва тинглаб тушунишни бирга қўшиб ўрганиш тавсия этилади.

Эшитиш сезгисига келаётган сигналларни хотирада қолипланган андозада солиштириш механизми. Солиштириш шахснинг аввалги тажрибасига, унинг сезги ва ҳиссиётига қараб тўғри-нотўғри бўлиши мумкин. Тингловчи тажрибаси деганда, эшитиш ва нутқ ҳаракат сезгилари мияда ҳосил қилган нарсалар тушунилади. Солиштириш натижасида таниб олишга муваффақ бўлинади. Эшитувдан қолган из мустаҳкам бўлса, таниб олиш механизми (солиштириш ва билиб олиш механизми дейилгани афзалроқ) фаолроқ амал қилади. Таъкидлаш жоизки, эшитилаётган ҳодисанинг тўлиқ акси мияда сақланмайди ёки тикланмайди, унинг изи тушади, холос.

Навбатдаги механизмнинг номи антиципация деб аталади. Соддароқ қилиб, олдиндан фаҳмлаш дейиш маъқул. Бу механизм ишга тушганда, аудиоматннинг тузилиши (жумлалар ёки сўзлар шакли)ни ёки унинг мазмунини олдиндан билиб олиш имконияти яратилади [1:13].

Яна бир механизм аудиоматнни мантиқан тушуниш дейилади. Мия фаолиятининг аналитик-синтетик амали асосида ва бошқа имкониятлар доирасида англаш, яъни мантиқан тушуниш рўй беради.

Мазкур механизмларни шакл топтириш оқибатида ўқувчиларнинг тинглаб тушуниш малакаси ҳосил қилинади. Тинглаб тушуниш малакаси чет тилида зарурий машқларни бажариш туфайлигина шаклланади ва ривожланади.

Таъриф-тавсиф этилган тинглаб тушунишнинг психофизиологик механизмлари таҳлил учунгина айрим номлар билан аталади. Нутқ фаолиятида эса улар яхлитликда намоён бўлади.

Юкорида қайд этилганидек, тинглаб тушунишни ўргатишга махсус вақт ажратилади ва муайян машқлар бажарилади. Чет тилини ўргатишнинг биринчи соатидан бошлаб, то ўқувчи мактабни тугатгунга қадар тинглаб тушунишни ўргатишга эътибор қаратилади.

Ўқув дастурининг оғзаки нутқ қисмидан жой олган умумий талаблардан ташқари фақат тинглаб тушуниш учунгина мўлжалланган жумлалар рўйхати ҳам келтирилади. Булар ўқувчилар фақат ўқитувчини тинглаганда билиб олишга бериладиган жумлалар эканлигини эслатиб ўтиш жоиздир. Гапириш ва ўқишда ўзлаштириладиган лексик ва грамматик материални тинглаб тушунишга ҳам оидлиги муаллимларга аён.

Ўқувчиларга тинглаш учун намуна бўлмиш муаллим нутқи катта аҳамиятга молик. Дарсни чет тилда олиб боришнинг методик қоидаларига риоя қилиш зарурдир. Гапириш ва ўқиш материални тинглаб тушуниш ёрдамида мустаҳкамлаш ҳамда такрорлаш ушбу нутқ фаолияти турини таълим воситаси мақомига киритади. [2:141].

Дарс бошланишидаги чет тил сунъий муҳитини яратишга мўлжалланган машқларнинг кўп қисми тинглаб тушуниш бўйича бажарилади. Дарснинг асосий қисми ва якунида ҳам тинглаб тушуниш машқлари муҳим аҳамият касб қилади.

Бошқа нутқ фаолияти турларидан фарқли ўларок, тинглаб тушуниш чет тили ўргатиш давомида таълим мақсади ва воситаси тарзида ўрганилади. Мақсад сифатида унинг амалий ўрганилиши чет тилида ахборот олишни билдиради. Барча оғзаки нутқ ва ўқиш мавзулари камровидаги мазмун тинглаб тушуниш орқали ўзлаштирилади. Гапириладиган ва ўқилладиган пайтда ўзлаштирилган ахборот тинглаб тушуниш учун ҳам тааллуқли.

Таълим воситаси сифатида эса, тинглаб тушунишнинг тил материали (лексика, грамматика, талаффуз birlikлари) ни ўрганишда қўллаш назарда тутилади. Янги нутқ birlikларининг такдимот, машқ қилиш, қўлланилиш босқичларини тинглаб тушунишсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Хуллас, нутқ фаолиятининг тўрттала туридан бирортаси ушбу дарсда машқ қилинмаслиги мумкин, бироқ бу қоида тинглаб тушунишга тегишли эмас. Хоҳлаган бир машғулотда гапириш ёки ўқиш ёки ёзув машқ қилинмаслиги мумкин. Бироқ дарс бор экан, тинглаб тушуниш бўлади. Чунки муаллим чет тилда гапириш билан дарс бошлайди, дарсни ўтади ва уни якунлайди, демак, ўқувчи тингловчи сифатида унда иштирок этади.

Нутқни тинглаб тушунишни ўргатишда нималарга аҳамият берамиз? Биринчидан, нимани ўргатиш, иккинчидан, қандай қилиб ўргатиш ва ниҳоят, тушунганликни қайси йўл билан аниқлашни билиш талаб қилинади. Бу учала масалани алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш лозим.

Ўқувчига тинглаб тушуниш жараёнида қуйидагилар ўргатилади: сўз ва сўз бирикмаларининг шаклини ва грамматик структураларни ғайришуурий равишда фарқлай олиш; нутқ намунаси (жумла)ни тинглаб, олдиндан фаҳмлай олиш; эшитиш хотираси ҳажмини ўстириш; ўрганилган тил материални турли бирикмаларда тушуна олиш; техникавий воситаларга ёзилган нутқни тушуниш; бир қарра айтилган (фикрни фаҳмлаш; мўътадил (ўқув дастурида қабул қилинган) тезликдаги нутқни тушуниш; аудиоматнда нотаниш лексик birlikлар бўлишига қарамай, унинг умумий мазмун ва моҳиятини илғаб олиш; турли йўналишдаги (тасвирий, эртақнамо, кўп планли) аудиоматнни тушуниш [4:113].

Турли таълим босқичларида мазкур ишларнинг ўрни ва бажарилиш хусусияти ҳар хил тартибда бўлади. Ундан ташқари эркак ва аёл овозини эшитиш, муаллим ва бошқаларни тинглаш, ёш ва қарилар нутқини тинглаш, сўзловчини кўриб ва кўрмасдан тинглаш кабиларни амалда қўллаш тавсия этилади.

Тинглаб тушунишни ўргатиш бўйича турли йўналишлар амалиётда қўлланиб келинади. Улардан бири — аввало тил материални, кейин нутқ фаолиятини ўргатишдир. Бу методик ғояга биноан сўз, сўз бирикмаси, гапларни билиб олишни машқ қилиб, сўнгра ўқувчилар диққати ўрганилган материалнинг мазмун томонига тортилади. Ушбу йўл билан тинглаб тушунишни ўргатиш самараси паст бўлади, унда ортиқча вақт сарфланади, бинобарин, уни энг мақбул методик усул деб топилмайди.

Муаллимлар қўллайдиган иккинчи йўналишга кўра, тинглаб тушуниш нутқ малакаларини шакллантириш билан бевосита боғлиқ ҳолда олиб борилади. Гапириш, ўқиш ва ёзувни ўргатиш жараёнида ўқувчилар тинглаб тушуниш билан шуғулланишади. Шу билан бир пайтда тил материални ўргатишга ҳам эътибор бериб борилади. Ушбу методик усул самаралироқдир.

Маълумки, гапириш ва тинглаб тушуниш жараёни оғзаки нутқнинг икки узвий бўлган томонларидир. Уларда ишлатиладиган лексик ва грамматик ҳодисалар умумийдир. Шунинг учун ҳам тинглаб тушунишни ўргатишга киришлар экан, албатта, гапиришни егаллаш даврида тинглаш билан ҳам машғул бўлингани маъқулдир. Бу тинглаб тушунишга умуман махсус эътибор қаратилмайди деган маънони англатмайди. Чунки тинглаб тушуниш механизмларининг ўзига хослиги фанда исботлаб берилган. Демак, ўқувчи айтадиган ҳар қандай сўз ёки жумла тинглаб тушуниш чоғида ўрганиб борилади.

Ўқиш ва ёзувни машқ қилишда ҳам тинглаб тушуниш иштирок этади. Ўқиётган ёки фикрини ёзма баён этаётган киши қўлланилган тил материални тинглаб тушуна олади. Маълум бўлишича, ўрганилаётган тил бирлиги тинглаш (эшитиш сезгиси/анализатори), гапириш (нутқ ҳаракат сезгиси/анализатори), ёзув (қўлҳаракат сезгиси/анализатори) ва ўқиш (кўрув сезгиси/анализатори) орқали ўзлаштирилганда, пухта динамик стереотип шаклланишига олиб келади. Шулардан айримлари қатнашмаса, исталган натижага эришиш мушкул. Олиниши мўлжалланган ахборотни хотирада сақлашнинг ягона йўли нутқ фаолияти турларини бир-бирига боғлаб ўргатишдир. Уларни ўрганиш таълим босқичи, тил материали хусусияти ҳамда идрок этиладиган мазмун (ахборот) билан бевосита боғлиқ бўлади [7:35].

Гапирилган, ўқилган ва ёзилган ўқув материални тинглашдан ташқари тинглаб тушуниш учунгина бериладиган матнлар мавжуд. Тингланган матн асосида қолган учала нутқ фаолияти турларини ҳам машқ қилиш мумкин.

Тингланадиган матн таниш тил материалида ва қисман нотаниш лексик материалда бўлишидан қатъи назар, бир марта эшитиш ва тушунишга мўлжалланади. Иккинчи, учинчи ва

кейинги сафар тингланиши учун албатта янги топшириқ берилади. Масалан, биринчи марта тингланганда «Қуйидаги саволларга жавоб топинг», иккинчисида «Фалон ҳодиса (шахс) ҳақидаги ахборотни синчиклаб ўрганинг», учинчи тинглашда эса «Фалон жойига ўз муносабатингизни билдиринг» ва ҳ.к.з. турлитуман ўқув топшириқларини бериб, қайта-қайта эшиттириш мумкин.

Тинглаб тушунишни амалий мақсад мақомида ўргатишни учун, биринчидан, аудиоматнни танлаш (тузиш), иккинчидан, уни эшиттириш ташкилий шартлари (синф, айрим гуруҳ ёки ёлғиз ўқувчига тегишлилиги) ни аниқлаш, учинчидан, ўқувчиларни тинглашга тайёрлаш (тил материални билиши, аудиоматннинг мазмуни мослиги), тўртинчидан, неча марта тинглашни тавсия этиш (ўқув топшириқларини тайёрлаш) ва, бешинчидан, тушунганликни текшириш каби жароёнларни тақозо этади.

Аудиоматн устида олиб бориладиган қуйидаги иш тартиби тавсия қилинади: муаллим аудиоматнни ўзи тинглаб олади (ўқиб чиқади), унинг қийин жойларини аниқлаб, уларни бартараф этиш усулларини ўйлаб қўяди, тушунишга таянч бўладиган ўқув воситаларини (расм, доскага ёзиш, магнитофон тасмаси, аудио файл, кабиларни) тайёрлайди, биринчи ва навбатдаги тинглашларга топшириқлар ишлаб чиқади.

Дарсни ўтиш чоғида тинглаб тушунишни ўргатиш босқичлари [10:129] қуйидагилардан иборат:

- 1) тинглашда кутиладиган қийинчиликлар бартараф этилади;
- 2) аудиоматнни биринчи эшитиш буйича кўрсатма (топшириқ) берилади;
- 3) тушунганлик даражаси топшириқ ёрдамида текшириб кўрилади;
- 4) иккинчи марта эшитишга топшириқ берилади;
- 5) текшириб кўрилади ва ҳ.к.з.

Методик тадқиқотлар кўрсатишича, иккинчи ва учинчи марта эшитиш аудиоматнни деярли тўлиқ тушунишга ёрдам беради, ундан кейинги тинглашлардан унчалик наф кўрилмайди. Аудиоматн асосида гапиришни ташкил қилса бўлади. Бу иш усули диафильм ва кинопарчалар материалида ҳам ўтказилиши мумкин.

Аудиоматнни тушунганликни текшириш муаллимдан муайян методик маҳорат талаб қилади. Текширишдан кўзланадиган мақсад, тинглаб тушуниш малакасининг шаклланганлиги ва натижада тингланганни идрок этиб фаҳмлаганлик даражасини аниқлашдир. Бунинг учун идрок этишда тушуниш босқичларини билиш лозим. Улар: сўз босқичи, гап босқичи, мураккаб синтактик бирлик босқичи ва матн босқичи.

Сўзни тушунишда актив ва пассив луғат ҳақида гап боради. Гапни тушунишда унинг синтактик хусусиятидан келиб чиқилади. Содда гап оғзаки нутқда ўзлаштирилганлиги туфайли осон тинглаб тушунилади. Кўшма гап эса нисбатан қийинроқ тушунилади.

Мураккаб синтактик бирликни тушуниш жараёнида уни қисмларга ажратиб, фикрнинг боши ва охирини тушуниш билан алоқадор амаллар бажарилади.

Яхлит матнни идрок этиш гапнинг предикатив алоқаларини – фаҳмлаш, унинг композицион-мазмуний томонини пайқаш, услуб ва жанрини илғаш йўли билан амалга ошади.

Мазкур босқичлар таснифи аудиоматнни тушунишни акс эттиради, лекин тушунганликни текшириш учун бу унчалик мақбул эмас. Бу мақсадни кўзлаб, тажрибали методист-олим Н. И. Гез [10:241] қуйидаги бўлинишни таклиф этади:

- 1) юзаки тушуниш;
- 2) умумий тушуниш;
- 3) тўлиқ тушуниш;

4) Танқидий тушуниш даражалари. Аудиоматннинг мазмунини тушунган ёхуд тушунмаганлик иккинчи, учинчи ва тўртинчи босқичлар орқали текшириб кўрилади (шу пайтда биринчи босқич ҳам ҳисобга олинади). Умумий тушуниш босқичида саволларга танлаб жавоб қайтариш (multiple choice), яъни жавобларнинг тўғриси топиш орқали тушунганлик текширилади. Учинчи (тўлиқ тушуниш) босқичи тингланганни қисқартириш ёки тўлдириш йўли билан текширилади. Ушбу босқичда саволларга жавоб қайтариш, чет тил ва она тилида мазмунини айтиб бериш, гапириш учун кенгайтирилган режа тузиш усулларида фойдаланилади. Танқидий тушуниш босқичида эса тингланган аудиоматннинг мазмунига баҳо бериш, асосий ахборотни топиш, шарҳлаш ва музоҳама қилиш каби муаммоли

топшириқларни ижодий ҳал этиш билан машғул бўлинади.

Баён этилгандан кўриниб турибдики, текшириш чоғида анъанавий усуллар қаторига замонавий тест ҳам қўшилади. Тест билан бир қаторда нутқий машқлар ҳам самарали эканлигини ёддан чиқармаслик лозим.

Тинглаб тушунишни текширишнинг таъриф-тавсифларидан аён бўладики, бу жараёнда нутқ фаолияти турларидан гапириш, ўқиш, ёзув кенг қўламда жалб этилади [9:55].

Тинглаб тушунишга мўлжалланган (аудитив) машқлар системаси мақсадига кўра икки турга бўлинади: махсус ва махсус бўлмаган машқлар.

Махсус бўлмаган машқларда тинглаб тушуниш йул-йўлакай ўргатилади. Масалан, дарс бошланишидаги нутқий машғулот, сўз маъносини очиш чоғида муаллим ҳикоясини эшитиш, грамматиканинг тақдиротидаги муаллим гапларини тинглаш, ўзга шахс нутқини магнит тасмасига ёзиш кабилар махсус бўлмаган машқлар жумласига киради. Чет тилда дарс олиб бориш ҳам тинглаб тушунишни ўргатишда ажойиб иш услубидир. Ўқувчилар дарс давомида ишлатиладиган жумлаларни тушунишлари учун муаллим жуда кўп марта такрорламаслиги, ўта секин ҳам айтмаслиги, ҳар доим она тилига таржима қилавермаслиги талаб этилади.

Махсус машқлар ўз навбатида тинглаб тушунишга тайёрлов ва соф нутқий машқларга бўлинади. Тайёрлов машқларининг объекти акустик сигнал (яъни қулоққа етказиладиган сўз, жумла, гаплар мажмуи) бўлиб, нутқий машқларда эса ўқувчи мазмунни эгаллаш билан банд бўлади.

Тайёрлов машқидан кўзланадиган мақсад олдиндан (матнни тинглашгача) қийинчиликларни бартараф қилишдир. Тайёрлов машқлари тилга оид ва ўқувчи психологияси билан алоқадор мушкулотнинг олдини олишда бажарилади. Лисоний қийинчиликларни бартараф этишда ўзга нутқдаги янги ҳодисаларни топиб фарқлаш ва тушуниб етиш, товуш тимсолини маъноси билан боғлаш, сўз ясалишини фаҳмлаб маъно чиқариш, лексик ва грамматик бирлиكنинг контекстдаги маъносини очиш, маънодош (синоним) ва зид маъноли (антоним) ҳодисаларни таниб олиш ва англаш сингари машқлар бажарилади. Улар тинглаб тушунишнинг лексик, грамматик ва

талаффузни эшитиш машқлари сифатида намоён бўлади. Фарқлаш ва ўхшатишдан иборат билиб олиш жараёни ифодаланади.

Тайёрлов машқининг психологик қийинчиликнинг олдини олиш турини эса ўқувчиларнинг мазмунни олдиндан илғай билиш, хотирани ривожлантириш, тинглаш маҳоратини ошириш, ички нутқни қисқартириш сингариларда бажариш маъқулдир. Тайёрлов машқлари тинглаб тушунишнинг дастлабки босқичи бўлиб хизмат қилади. Улар тил ходисаларини билиб олиш ва маъносини фаҳмлаш кўникмаларини шакллантириш, тил бирликларининг эшитув тимсолини ҳосил қилиш, маъноси очилгунга қадар шаклларни олдиндан илғаш ва хотирада сақлашга қаратилган машқлардир.

Нутқ машқлари эса коммуникатив (мулоқот) вазифани ўташга мўлжалланади. Уларни аудитив фаолиятга йулловчи ва бу фаолият билан шуғулланиш машқларига ажратиш мумкин. Йўлловчи (ориентир) машқлар ўқувчига тил ва ҳаёт тажрибасидан фойдаланиб, аудиоматнни тушунишда турли лингвистик ва нолингвистик таянчларга асосланган ҳолда иш ту- тишни ўргатади. Контекстни фаҳмлаш, тажрибадаги билимларни ишлатиш, лексиканинг хусусиятини илғаш, қийинчиликларни енгиб матнни тушуниш кабилар йулловчи машқлар сирасига киради. Шуғулланиш машқлари эса соф нутқ машқлари бўлиб, аудитив фаолиятнинг намунавий шакли сифатида юзага келади.

Нутқ машқларининг уч босқичли эканлиги фанда аниқланган: ахборотни эшитишга тайёргарлик, уни эшитиш ва эшитганини таҳлил қилиш. Уларнинг ҳар бир қисми алоҳида вазифаларни ўтайди. Биринчиси (тайёргарлик) фаолият юритиш мотивацияси (ички турткиси) ни акс эттиради. У муайян вазифаларни ижро этиш билан боғлиқ босқичдир. Бунда нотаниш сўзларни билса-билмаса аудиоматн мазмунини фаҳмлай олиш кўникмаси шакллантирилади. Нутқ фаолиятининг бошқа турлари билан тинглаб тушуниш ёрдамида алоқа боғланади. Шу йўл билан тинглаш ва кейин гапириш эҳтиёжи вужудга келтирилади. «Эшитинг ва тушунинг» ёки «Эшитинг ва савол беринг» тарзидаги топшириқларнинг ижобий жиҳати шундаки, унда билишга интилишнинг муаммоли вазияти ташкил қилинади. Расмлар, вербал (сўз билан тасвирланадиган) ҳолат ҳамда

экран воситалари ёрдамида тинглаб тушуниш бўйича нутқий машқ бажаришга киришилади.

Аудиоматнни тинглаш босқичи анализ-синтез қилиш ва аудитив фаолиятнинг ижро қисми сифатида намоён бўлади. Боғланма матнни тинглаш чоғида асосий эътибор мазмунни идрок этиб тушунишга қаратилади. Аудиохабарнинг тил томонига ғайришуурий муносабат юритила бошлайди. Бошланғич даврда онг иштироки сезилиб туриши табиий.

Аудитив машқлардаги тингланганнинг натижаларини таҳлил этиш қисмида аудиоахборотни ўзгачага етказиш (баён қилиш), олдин ўзлаштирилган ахборот билан ўхшашлиги ёки ноўхшашлигини аниқлаш, мазмун томонига баҳо бериш, унга қўшимча қилиш, таҳлил этиш кабилар амалга оширилади.

Шу ўринда тинглаб тушуниш машқларини амалда бажариш бўйича айрим тавсиялар келтириш жоиздир.

Тайёрлов машқлари сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин: устундаги сўзларни эшитинг ва тақрорланг (муаллим қийин материални танлаб машқ тузади); сўзларни эшитинг (мисол келтиради) ва қуйидаги сўзлар орасидан топинг; қофиядош сўзларни аниқлаб, уларни рақам билан белгиланг; гапларни тинглаб, ўхшаш ва фарқ қиладиганларини + (плюс) ёки — (минус) белгиси билан аниқланг; буйруқларни тез-тез бажаринг; қуйидаги сифат, (феъл)ларни тингланг ва улар билан кўп қўлланадиган отларни айтинг; таниш ўзақлардан ясалган янги сўзларни тингланг ва таржима қилинг; жумлаларни тингланг ва қандай нутқ вазиятида қўлланилишини айтиб беринг; механик ёзувдаги матнни тингланг, сўнгра ёзма вариантдаги бўш қолдирилган жойларни тўлдиринг, аудиоматн мазмунида нотўғри деб топган фикрингизни исботланг; ким ҳақида гап бораётганини фаҳмлаб олинг; тасвирланган ва тингланган ахборот фарқини аниқланг; тушиб қолган жумлани топиб ўрнига қўйиб айтинг; аудиоахборотни она тилида ёзиб беринг; алоҳида берилган сўзлар рўйхатини тингланг, уларни ёдда сақланг ва муайян мавзуга оидларини айтинг; икки-учта қисқа жумлаларни тингланг ва улардан гап тузиб айтинг; жумлани эшитинг, унга мазмунан мос яна бир гап қўшиб айтинг.

Нутқий машқларга қуйидаги намуналарни келтириш мумкин: диалогни тингланг, унга монандини шеригингиз билан

бажаринг; диалогни бошланишини эшитинг, суҳбатдошлардан бирининг охирги жумласи (репликаси) ни кенгайтиринг, тўлдириг; фоноёзув (кинопарча)ни эшитиб, ундаги воқеаларни айтиб беринг; диалогнинг бошланишини эшитиб, жуфт бўлиб уни давом этинг; суҳбатдошлар фикрини тасдиқланг ёки рад этинг; диктор нутқидаги диалогни эшитинг, суҳбатдошлар қўллаган сўз ёки жумлани маънодоши билан алмаштиринг ва янги диалогни икки киши бўлиб айтинг; аудиоматни тингланг ва саволларга жавоб қайтаринг; тинглаганингизда ўрганиб олган фикрларни айтиб беринг; тинглаганингизнинг боши (охири, ўртаси)ни қисман ўзгартириб айтинг; тингланг ва шарҳлаб беринг; кинофильм (парча)ни кўриб, асосий ғоясини айтиб беринг; аудиоахборотдаги мазмунни бўлақларга ажратиб, уларни номланг; тинглаган ахборотингизга сарлавҳа ўйлаб топинг; аудиоматни тингланг, унга такриз тузинг, қуйидаги режадан фойдаланинг: а) ахборот мавзуси; б) иштирок этганлар; в) мазмунининг қисқача баёни; г) асосий ғояси; д) тингланган мазмунга баҳо бериш.

ХУЛОСА

Юқорида келтирилиб ўтилган тадқиқотлардан қуйидагича хулосаларга келиш мумкин: албатта чет тилини ўрганишда ўзига хос қийинчиликлар бор. Таълим шароитига кўра тилларни ўқитиш қуйидагича таснифланиши мумкин: ўқув ёки табиий шароитда тил ўрганиш. Ўқув шароитида сунъий муҳитда чет тил ўрганилади; табиий шароитда она тили ва қисман иккинчи тил эгалланади; қисман сунъий шароитда (дарсда) иккинчи тил ўқитилади. Демак, «шароит» тушунчаси учала тилда уч хил маъно касб этади. Уларнинг турлича бўлиши таълим методикаларини ўзига хос тарзда яратишга таъсир этади. Бунда сунъий ва табиий муҳитда тилларни ўргатишдаги тафовутлар жамланма таснифнинг биринчи кўринишидир: чет тили бўйича фақат сунъий муҳит ва иккинчи тилда сунъий (дарсда) ва табиий (жамоатчилик орасида) ҳамда она тилида чин муҳит муҳайёлиги аниқланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Андреевская-Левенстерн Л. С. Методика преподавания французского языка в средней школе: Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1973. – 222 с.
2. Бим И. Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и теория школьного учебника. – М.: Русский язык, 1977. – 288 с.
3. Демьяненко М. Я., Лазаренко К. А., Кислая С. В. Основы общей методики обучения иностранным языкам: Теоретический курс/Под ред. Демьяненко М. Я. – Киев: Высшая школа, 1976. – 282 с.
4. Джалалов Д. Д. Проблемы содержания обучения иностранному языку. Т.: Фан, 1987, – 110 с.
5. Зарипова Р. А. Чет тиллар ўқитиш методикасидан қўлланма. – Т: Ўқитувчи, 1986, – 184 б.
6. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение 1991, – 222 с.
7. Клычникова И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. 2-е изд. — М.: Просвещение, 1983, – 216 с.
8. Курс обучения иностранном языкам в средней школе / Под ред. Цетлин В. С. – М.: Педагогика, 1970. – 232 с.
9. Ляховицкий М, В. Методику преподавания иностранных языков: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1981. – 159 с.
10. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: Учебник / Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А. – М.; Высшая школа, 1982, – С. 257-264.
11. Обучение иностранному языку как специальности: Учебное пособие Бородулина М.К., Карлин А.Л., Лурье А.С., Минина Н.М. – 2-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1982. – 255 с.
12. Очерки методики обучения устной речи на иностранных языках (Под ред. В.А. Бухбиндера. – Киев: Высшая школа, 1980, – 275 с.
13. Очерки методики обучения чтению на иностранных языках // Под ред. И. М. Бермана и В.А. Бухбиндера. – Киев: Высшая школа, 1977, – 211 с.
14. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М.: Русский язык, 1989, – с. 126-128.
15. Фоломкина С.К. Методика обучения чтению на английском языке в. средней школе. Докторская дисс. – М., 1974.
16. Daminov B. (2019). Actual problems of modern arabic language. The light of islam, 2019(4), 20 с.
17. Daminov B. (2021). Pedagogical ability in teacher activity. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9(11), 571–573. Retrieved from <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/549>
18. Даминов Б.З. Навыки аудирования по арабскому языку. «Ислом тафаккури», 2023 (1), 62-66 с.